

28. McFaul M. Russia's Unfinished Revolution / Michael McFaul. – Ithaca : Cornell University Press, 2001. – 383 p.
29. Melvin N. Russians Beyond Russia : The Politics of National Identity / Neil Melvin. – Continuum International Publishing Group, 1995. – 170 p.
30. Quinlan P. Moldova under Lucinschi / Paul Quinlan // Democratization. – 2002. – Vol. 10. – No. 1. – P. 83–102.
31. Roper S. Are All Semi-Presidential Regimes the Same? A Comparison of Premier-Presidential Systems / Stephen Roper // Comparative Politics. – 2002. – Vol. 34. – No. 3. – P. 253–272.
32. Shugart M. Presidents and Assemblies : Constitutional Design and Electoral Dynamics / Matthew Soberg Shugart, John Carey. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 316 p.
33. Shugart M. Semi-presidential systems : Dual executive and mixed authority patterns / Matthew Soberg Shugart // French Politics. – 2005. – Vol. 3. – No. 3. – P. 323–351.
34. Siaroff A. Comparative European Party Systems : an analysis of parliamentary elections since 1945 / Alan Siaroff. – Taylor & Francis, 2000. – 484 p.
35. Skach C. Borrowing Constitutional Designs : Constitutional Law in Weimar Germany and the French Fifth Republic / Cindy Skach. – New Jersey : Princeton University Press, 2005. – 151 p.
36. Stepan A. Constitutional frameworks and democratic consolidation. Parliamentarism versus presidentialism / Alfred Stepan, Cindy Skach // World Politics. – 1993. – No. 46. – P. 1–22.
37. Szajkowski B. Political Parties of the World : 6 edition / Bogdan Szajkowski. – John Harper, 2005. – 710 p.
38. Way L. Pluralism by Default in Moldova / Lucan Way // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – No. 4. – P. 127–141.

Предложено политологический анализ становления политической системы Молдовы в промежутке 1991–2001 гг. Определено место правительств в контексте полупрезидентализма в Молдове. Также проанализированы конструкции партийных (однопартийных и коалиционных) и непартийных (технократических) правительств, определено их отличия в условиях премьер-президентского полупрезидентализма. Рассмотрены существенные причины трансформации политической системы в направлении парламентаризма.

Ключевые слова: парламентаризм, правительство, премьер-президентализм, президент, полупрезидентализм, фаза парламентаризма, Молдова.

The article is dedicated to analyzing the process of Moldovan political system formation in 1991–2001. The author defined the place of cabinets in the context of semi-presidentialism in Moldova, analyzed constructions of party (one-party and coalition) and nonparty (technocratic) cabinets, described the difference between them in context of premier-presidential semi-presidentialism, and examined causes of Moldovan political system transformation in direction of parliamentarism.

Keywords: parliamentarism, cabinet, premier-presidentialism, president, semi-presidentialism, phase of parliamentarism, Moldova.

УДК 327.33

ББК 66.4

Микола Генік

“QUO VADIS?": УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРИМИРЕННЯ У ПОСТ-БІПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД

Українсько-польське примирення є прикладом позитивного розв'язання міжнаціонального конфлікту в Центрально-Східній Європі. В пост-біполярний період спостерігається зближення на рівні вищих органів влади та проголошення декларацій про примирення. Перехід до етапу суспільного примирення передбачає виховання для миру та державну підтримку співпраці у різних галузях.

Ключові слова: українсько-польське примирення, Центрально-Східна Європа, Польща.

Отримання незалежності України і Польщі відбулося за умов вигідної кон'юнктури для двостороннього зближення і примирення. Довголітні українсько-польські дискусії привели до узгодження більшості проблем двосторонніх відносин. Польська політична еліта розглядала українську державу не як фактор загрози, а як елемент гарантування польської безпеки. Проблема кордонів втратила гостроту і тільки маріузунами їхнього перегляду. Лібералізація політики

© Генік М., 2013

щодо національних меншин та подолання негативних стереотипів стали каталізаторами примирення.

Підписання 18 травня 1992 р. у Варшаві польсько-українського договору про добросусідство, дружні відносини і співпрацю зафіксувало непорушність міждержавного кордону та визнання права національних меншин на збереження, вираження і розвиток своєї ідентичності [14]. Рамковий договір створив нормативно-правову основу відносин двох держав. Відповідно до його умов, проблема лінії кордону вважається остаточно вирішеною і не піднімається жодним органом чи політичною партією в Україні та Польщі. Одночасно помилково було б стверджувати, що проблема взагалі не існує. Насамперед, на рівні побутової свідомості суспільств та у діяльності громадських організацій, які об'єднують переселенців чи репатріантів відповідно з Закерзоння чи колишніх східних земель Другої Речіпосполитої. Публіковані ними карти чи матеріали в деяких моментах можна кваліфікувати як непрямий заклик до територіальних змін чи територіальні претензії. За соціологічним аналізом товариства "кресовяків" об'єднують переважно людей похилого віку, тобто домінуючі у їхній діяльності сентименти не матимуть вирішального впливу на майбутній стан двосторонніх відносин.

Проведені у 1992–1993 рр. на американське замовлення дослідження проблем європейської безпеки та кордонів засвідчили, що емоційне напруження у Польщі вже знизилось і перегляд кордонів та повернення на кресли не стоять на порядку денному політики. У коментарі зазначалося, що "існують сентименти до втрачених територій. Однак, навіть люди, які почуваються зв'язаними з тими землями, не думають серйозно про їх повернення та вважають, що будь-які кроки у цьому напрямку, навіть розмови на урядовому рівні, були б помилкою" [26, с.164].

Показовими є результати соціологічних опитувань, проведених в Україні та Польщі у 2000–2001 рр. стосовно ставлення до лінії польсько-українського кордону. Згідно з ними, 23% поляків висловили "рішуче так", 52% – "радше так", 7% – "радше ні", 4% – "рішуче ні" і 14% – важко відповісти. В українському суспільстві: 36% – "рішуче так", 41% – "радше так", 3% – "радше ні", 2% – "рішуче ні" і 18% – важко відповісти. Причому ставлення до проблеми у польському суспільстві детерміноване віковим і регіональним факторами: п'ятій частині літніх респондентів та 17% мешканців південно-східної Польщі кордон не подобався. В українському суспільстві ці фактори були менш виражені [20, s.38, 67].

На початку 1990-х рр. гостро постала проблема національних меншин, яка не вирішувалася протягом десятиліть. До основних проблем польської меншини, які потребували вирішення, зараховано необхідність ретрансляції програм польського радіо і телебачення, повернення культових будівель, відсутність приміщень для організацій, відсутність державної підтримки, недостатня кількість вчителів польської мови і т. д. [13].

Аналогічні проблеми існували в українській меншини в Польщі. Постанова І з'їзду Об'єднання лемків у Польщі, який відбувся 9 листопада 1991 р. у Сяри біля Горлиць, вимагала засудження акції "Wisła", запровадження шкільництва на рідній мові, висловлювалася за збереження історичних пам'яток та повернення історичних назв місцевостей [11]. Розробка і ухвалення законопроектів щодо захисту національних меншин суттєво знизили гостроту проблеми по обох боках кордону.

На думку проф. С.Козака, польсько-українські відносини на початку 1990-х років отримали виключний шанс для примирення і порозуміння, який не можна змарнувати. Він виділяв наступні фактори, які можуть перешкодити польсько-українському зближенню: старі історичні образи, суперечки стосовно кордону, геополітичні дискусії, стереотипи і міфи, націоналізм і шовінізм. С.Козак звертав увагу на небезпеку повторення польсько-української конфронтації, до чого опосередковано вели, впливаючи на суспільну свідомість, деякі польські публікації останнього часу [21, s.117].

У період незалежності активізувалася діяльність "шкідників" українсько-польського примирення, які у своїх публікаціях та громадських акціях намагаються підкрес-

лювати конфліктогенні моменти двосторонніх відносин [2; 4; 10]. Елементом діяльності “шкідників” є увічнення пам’яті жертв міжнаціональних конфліктів, яке здійснюється з демонстративно антиукраїнським спрямуванням. П.Сардачук писав, що метою “шкідників” процесу примирення є “не допустити до покращення і повного врегулювання українсько-польських відносин, утримувати у польському суспільстві дух українофобії” [5].

Розв’язання проблем національних меншин, кордонів та подолання негативних стереотипів становило позитивні передумови для досягнення українсько-польського примирення. Ще напередодні візиту Л.М.Кравчука до Варшави в опрацьованій аналітичній довідці стверджувалося, що дві держави стоять перед можливістю примирення та опрацювання добросусідських відносин, що вимагатиме довголітньої співпраці на міждержавному та міжінституційному рівнях [9; 12].

З перемогою на президентських виборах А.Квасневського активізувалися польсько-українські контакти, зокрема на рівні Консультативного комітету президентів України і Польщі, який був унікальним інструментом у європейській політичній практиці. Президент Польщі зайняв позицію активного просування українського партнера у європейській структурі [25]. Певний вплив на формування позиції новообраного польського президента мала обставина, що під час першого закордонного візиту А.Квасневського, Є.Гедройць у Мазон-Ляфіт вручив йому два особисті меморіали стосовно відносин з Росією і Україною. Важливим кроком на шляху польсько-українського зближення стало запрошення А.Квасневським президента Л.Кучми на саміт глав держав Центральної Європи у Ланьцуті у червні 1996 р. Тоді ж було узгоджено питання щодо підписання декларації про міжнаціональне примирення, яке було відкладено на наступний рік і приурочено до 50-ліття акції “Wisła”.

У процесі підготовки декларації до підписання відбувалися досить гострі польсько-українські дискусії [15]. Символічним актом польсько-українського порозуміння стала міждержавна декларація про примирення, яка була прийнята на рівні глав держав 21 травня 1997 р. Президенти обох держав обіцяли здійснювати патрунування над зміцненням ідеї польсько-українського порозуміння і примирення [16; 24, s.9]. З нагоди підписання спільної декларації президентів України і Польщі про порозуміння і примирення, Є.Гедройць видав заяву, в якій назвав цю подію історичною [17].

З нагоди 60-ї річниці подій на Волині Іоанн Павло II видав звернення, в якому зазначив, що нове тисячоліття вимагає, щоб українці і поляки не залишалися поневоленими сумними споминами минулого. “Роздумуючи над минулими подіями в новій перспективі і будуючи краще майбутнє для всіх, нехай подивляться на себе взаємно поглядом примирення. (...) Заохочую обидва братні народи, щоб безмірно і наполегливо прагнули до пошуків співпраці і миру” [27]. У своєму коментарі Я.Новак-Єзьоранський відзначив, що “лист Папи є дуже міцним виразом підтримки і заохочення для польсько-українського примирення, зокрема пробачення провин і кривд, які обидва народи заподіяли у минулому” [28].

Важливе значення для польсько-українського примирення мала оцінка волинських подій 1943 р. Наближення 60-ї річниці актуалізувало цю проблему в обох суспільствах та парламентах. У травні 2003 р. у Верховній Раді було видано дві заяви стосовно волинських подій. Заява 33-х депутатів національно-демократичного напрямку ставила акцент на провині польської сторони. Інша заява, підписана 39 депутатами різних фракцій 30 травня 2003 р., засуджувала події на Волині, що призвели до загибелі мирного польського населення.

Подібні процеси спостерігалися також у польському сеймі. Проект заяви, підготовлений депутатами “Prawa i Sprawiedliwości” кваліфікував волинські події як геноцид і містив слова засудження. Протягом семи місяців на польсько-українських переговорах на рівні робочих груп тривало узгодження тексту спільної заяви. Польська делегація, зокрема, пропонувала кваліфікувати дії УПА як “етнічні чистки”. Українська

сторона стояла на позиціях неприпустимості формулювань, які дали б підстави рідним постраждалих поляків у майбутньому подавати позови на Україну [8, 23, s.110–111]. Згідно із домовленістю В.Литвина і маршала Сейму М.Боровського прийняття заяви відбулося 10 липня 2003 р. одночасно у польському і українському парламентах. У заяві зазначалося, що 60-а річниця трагедії польського населення на Волині і в Галичині періоду німецької окупації схиляє до роздумів про минуле й майбутнє польсько-українського сусідства. Трагедію поляків, яких вбивали і виганяли з місць їхнього проживання збройні формування українців, супроводжували рівно ж страждання українського мирного населення – жертв польських збройних акцій. Ці події були трагедією для обох народів.

Парламентарі заявляли, що в історії Європи є багато прикладів національної ворожнечі, війн, крові й жорстокості. Але одночасно є приклади поєднання і порозуміння народів, які хотіли та змогли подолати навіть найскладніше минуле. "Моральним обов'язком тих, совість яких і надалі зворушує трагедія 60-річної давнини, є заклик до поєднання наших народів в ім'я майбутнього, в ім'я спільної мети. Нехай вміння вибачати стане фундаментом кращого майбутнього, добросусідства і українсько-польської дружби" [7].

Польща і Україна піднесли свої відносини до рівня стратегічного партнерства. Реалізація політики міжнаціонального примирення передбачала також вирішення проблем національних меншин та історичних пам'яток. Виступаючи з промовою 24 червня 2005 р. на відкритті Цвинтаря Орлят, В.Ющенко наголосив, що у Львові відбувається "історична для всієї Європи подія – примирення України і Польщі" [3]. Згідно з домовленостями 2004 р. був проведений як Рік Польщі в Україні, а 2005 – як рік України в Польщі.

Ідеї ухвалених внаслідок інтенсивних контактів вищих органів влади декларацій про примирення не стали ще глибоким переконанням обох суспільств. Усвідомлення важливості примирення обмежується переважно інтелектуальними колами обох країн. Наприкінці 1990-х рр. постала потреба переходу від міжурядового до міжсуспільного рівня примирення, та необхідності включення в справу порозуміння ширших кіл, що формують громадську думку [6].

Б.Осадчук позитивно оцінював польсько-українське зближення, яке почалося після отримання незалежності, особливо виділяючи співпрацю на урядовому рівні. Однак ці заходи складали тільки перший етап нормалізації і зближення. "Слід перейти до другого етапу розвитку широкої суспільної ініціативи у політичній, економічній і науковій галузях (...), поглиблення прикордонної, туристичної і спортивної співпраці. Ми повинні створити лобістські групи на різних адміністративних рівнях в окремих регіонах Польщі і України. З цією метою слід скликати регулярно неформальні зустрічі для перегляду недостатків і потреб співпраці та визначити шляхи і методи покращення кооперації". Найбільшою загрозою польсько-українському примиренню, "нашій спільній справі подолання всяких кордонів і бар'єрів між Польщею і Україною" Б.Осадчук вважав вимоги Європейської Комісії щодо ущільнення східних кордонів. Концентрацію зусиль щодо протидії цим факторам Б.Осадчук вважав першочерговим завданням прихильників польсько-української співпраці [30].

Я.Новак-Єзьоранський наголошував, що зміцнення незалежності і демократії української держави в її існуючих кордонах є для Польщі таке ж важливе, як належність до НАТО, і що примирення між обома країнами, досягнуте на урядовому щаблі, мусить настати також на суспільному щаблі. "Подолання взаємних упереджень і стереотипів, що виростають з минулого, не буде легким і вимагатиме великої терпеливості і взаємної поблажливості. Дорога до примирення мусить вести через Перемишль і Львів" [29].

Певні тенденції міжсуспільного примирення стали проявлятися в останні десятиліття. Велике значення для подолання стереотипів мають безпосередні контакти людей,

стипендіальні програми та отримання освіти української молоді в польських університетах. Протягом двох десятиліть функціонує Студіум Східної Європи у Варшавському університеті, який очолює Ян Маліцький. Спроба створення Європейського колегіуму польських та українських університетів у Любліні (Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów) завершилася невдачею, і після десятилітньої діяльності у 2011 р. він був перетворений в Центр Східної Європи при Університеті ім. Марії Кюрі-Скłodовської (Centrum Europy Wschodniej UMCS).

З 2001 р. відбувається відзначення осіб, які найбільше приклалися до досягнення міжнародного примирення, нагородою “За значний внесок у розвиток польсько-українських відносин” Капітули українсько-польського поєднання. Капітула польсько-українського примирення була створена при Єкуменічному домі соціальної допомоги згуродження Сестер Службниць НДМ у Пралківцях з метою формування нової моделі відносин між поляками і українцями. Завданням Капітули є підтримка діяльності осіб, організацій чи установ, спрямованої на українсько-польське порозуміння. Лауреатам нагороди вручають латунну статуетку авторства професора Марії Сьота-Горецької у вигляді сплетіння волошки і маку, які символізують українців і поляків. Ці квітки ростуть поряд, з однієї землі, і мають переплетене коріння, що є алегорією на українсько-польські відносини. До складу Капітули входять: професор Збігнев Бжезінський, кардинал Генрік Гульбіновіч, Блаженніший Любомир Кардинал Гузар, професор Мирослав Маринович, Андрій Садовий, Тарас Возняк, архієпископ Ян Мартиняк та інші. Перше вручення нагороди здійснив у 2001 р. Іоанн Павло II. Протягом десятиліття за внесок у досягнення українсько-польського примирення нагороджені: Іван Вакрчук, Єжи Клочковський, Микола Рябчук, Яцек Куронь, Борис Возницький, Павел Смоленський, Єжи Гоффман, Богдан Ступка, Даніель Ротфельд, Ярослав Ісаєвич, Ігор Ільюшин, Гжегож Мотика, Марцін Войчеховський, Юрій Макаров, Польсько-український батальйон, редакційні колективи “Tygodnika Powszechnego” з Кракова та “Критики” з Києва, Польський інститут у Києві (Єжи Онух) та Фондація Святого Володимира з Кракова (проф. Володимир Мокрий) [1].

Діяльність органів державної влади, ЗМІ, церкви та інших інститутів громадянського суспільства вплинули на поступове подолання негативних стереотипів. Наприклад, в опитуваннях 1991–1993 рр. 42% поляків оцінювали українців як загрозу територіальній інтегральності Польщі, але тільки 23% – як неприязний народ [18, s.55]. Результати соціологічних досліджень обох суспільств стосовно проблем польсько-українських відносин викладено у публікації Йоанни Конечної. Загалом до 60% поляків протягом 1997–2000 рр. вважали можливим польсько-українське примирення. До причин, утруднюючих примирення, поляки відносили: історичне минуле (33%), національний характер українців (24%), погане ставлення українців до поляків (14%) та занадто великі культурні відмінності (10%).

Абсолютна більшість українських респондентів вважала польсько-українське примирення можливим – 70%, неможливим 6%, однак 24% не змогли відповісти, що свідчило про незнання проблеми в українському суспільстві. Питання примирення “це проблема для українського суспільства нова і мало знана. Ця справа збуджує більше протиріч у прикордонному з Польщею західному регіоні, ніж на решті території, однак всюди близько 70% респондентів вважає таке примирення можливим. Скептиків є від 6 до 10% залежно від соціальної групи”. Резюмуючи, Й.Конечна ствердила зменшення вчетверо протягом 1997–2000 рр. відсотку осіб, які вважали примирення з українцями неможливим, зниження антипатії до українців, відхід від історичних до сучасних критеріїв оцінювання українців та загальна підтримка співпраці Польщі з Україною [20, s.11, 36–37, 43, 66]. Могутнім стимулом для зміни ставлення польського суспільства до українців стали події 2004 р. У цей період симпатія поляків до українців зросла на 10%, тобто так само, як протягом цілого останнього десятиріччя [19, s.114]. В 2006 р. 77%

поляків вважали можливим польсько-українське примирення, хоча в 2000 р. так вважали тільки 60% [18, s.56].

Аналіз різних аспектів українсько-польських відносин періоду незалежності переконливо доводить стабільне домінування тенденцій до примирення протягом останніх десятиліть. Однак примирення не є абсолютним станом, а динамічним процесом і можна говорити про ступінь наближення до певного ідеального стану. Основну загрозу примиренню становлять вже не традиційні "шкідники", а перспектива появи нових ліній поділу в Європі, та належність до різних інтеграційних об'єднань, розділених не тільки кордоном, але й цінностями.

1. Капітула польсько-українського поєднання вручає нагороди. – Режим доступу : // <http://www.credo-ua.org/2010/08/32254/>.
2. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 9, спр. 5263, арк. 1–2. Prus E. Zniważono majestat mojej ojczyzny / Edward Prus // *Szczerbiec*. – 1993. – 10. – S. 5–6.
3. Президенти України і Польщі взяли участь у відкритті Цвинтаря Орлят. – Режим доступу : // <http://www.president.gov.ua/news/656.html>.
4. Приватний архів П. Д. Сардачука. – List E.Prusa do P. Sardaczuka. Gliwice, 18 III 1998.
5. Приватний архів П. Д. Сардачука. – Sardaczuk P. Jego Magnificencja prof. dr hab. Aleksander Koj, Rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego / Petro Sardaczuk // *Myśl Polska o Kresach*. – № 5 (50). – V. 1998. – S. IV.
6. Приватний архів П. Д. Сардачука. – Berdychowska B., Kuroń J. Chłodne pogranicze // *Gazeta Wyborcza*. – 1998. – S. 18–19. – 29 листоп.
7. Спільна Заява парламентів України і Польщі. – Режим доступу : // http://nslowo.free.ngo.pl/ukr-pl/Spilna_zajawa_parlamentiw.htm.
8. Українцям пропонують назвати Волинські події "етнічними чистками". – Режим доступу : // <http://www2.pravda.com.ua/news/2003/5/30/28681.htm>.
9. Archiwum Akt Nowych (AAN). – Konfederacja Polski Niepodległej (KPN). – Sygn. 17. – Npgn. Berdychowska B. Od konfliktu do porozumienia // *Між сусідами*. – Краків, 1991. – С. 35–36.
10. AAN. – KPN. – Sygn. 17. – Npgn. Prus E. Zniważono majestat mojej Ojczyzny // *Szczerbiec*. – 1993. – № 10. – S. 5–6.
11. AAN. – KPN. – Sygn. 17. – Npgn. Постанова І з'їзду Об'єднання лемків у Польщі // *Між сусідами*. – Краків, 1991. – С. 17.
12. AAN. – KPN. – Sygn. 32. – Npgn. Próba oceny sytuacji społeczno-politycznej na Ukrainie oraz prognozy rozwoju tej sytuacji / Oprac. K.Jachowicz. – Warszawa: Departament Europy, 4 V 1992. – S. 10.
13. AAN. – KPN. – Sygn. 32. – Npgn. Zarys struktury organizacyjnej oraz najczęściej sygnalizowane problemy mniejszości polskiej na Ukrainie / Opracowano w Biurze ds. Polonii, Emigracji i Polaków za Granicą. – S. 1–2.
14. Les archives de l'Institut Litteraire a Paris (AILP). – Les coupures de presse (CP). – 1992. – Vol. 2. – K. 357. Polish-Ukrainian Treaty // Radio Free Europe. Polish Broadcasting Department. Program title: Facts and Views. – № 359. – 19 May. – 1992.
15. AILP. – CP. – 1997. – Vol. 2. – P. 258. Nowosad A. Woda wylana na szable // *Nowy Dziennik*. – 22.05.1997. – S. 1, 16.
16. AILP. – CP. – 1997. – Vol. 2. – P. 304. Wspólne oświadczenie prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu podpisane w Kijowie 21.V. 1997 r. // *Dziennik Związkowy*. – 13–15 VI. 1997. – S. 17.
17. AILP. – Wł. Żeleński. – List J.Giedroycia do Wł.Żeleńskiego. – Maisons-Laffitte, 5 VI. 1997.
18. Hałgas K. Stereotypy polsko-ukraińskie. Problemy we wzajemnych relacjach po 1991 roku / Krzysztof Hałgas // *Obraz konfliktów między narodami słowiańskimi w XIX i XX wieku w historiografii / pod redakcją Ireny Stawowy-Kawki*. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007. – S. 51–66.
19. Koczan M. Stosunki Polski z Ukrainą po 1989 roku w kontekście europejskim / Marcin Koczan // *Ze studiów polsko-ukraińskich / pod red. M. S. Wolańskiego, Ł. Leszczenko*. – Wrocław : Oficyna Wydawnicza Arboretum, 2008. – S. 101–118.
20. Konieczna J. Polska–Ukraina: wzajemny wizerunek / Joanna Konieczna [seria: Ekspertyzy. Rekomendacje. Raporty z badań]. – Warszawa : Instytut Spraw Publicznych, 2001. – 82 s.
21. Kozak S. Polska a Ukraina. Drogi i bezdroża porozumienia / S. Kozak // *Więź*. – 1991. – № 11–12. – Listopad–grudzień. – S. 117.
22. Genyk M.A. Polish-Ukrainian Reconciliation in Post-Communist Period // Warsaw East European Conference 2012. Old and New: Past, Present and Future of the Post-Communist World. Abstracts / *Bibliotheca Europae Orientalis XXXVIII. Parva 7*. – Warsaw, 2012. – P. 19–20.
23. Potępiamy zagładę. List otwarty deputowanych ludowych Ukrainy z okazji 60. rocznicy tragicznych wydarzeń na Wołyniu / Tłum. B.Berdychowska // *Więź*. – 2003. – № 7 (537). – S. 110–111.